

W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku

70. rocznica mordów Polaków
na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej

NR 3313

W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku

70. rocznica mordów Polaków
na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej

pod redakcją
EWY ŻURAWSKIEJ, JERZEGO SPERKI

Redaktor serii: Historia
Sylwester Fertacz

Redaktor
MAŁGORZATA MILIAN-LEWICKA

Projektant okładki
EWA BENIAK-HAREMSKA

Redaktor techniczny
MAŁGORATA PLEŚNIAR

Korektor
MARZENA MARCZYK

Łamanie
ALICJA ZAŁĘCKA

Copyright © 2015 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-8012-433-2
(wersja drukowana)
ISBN 978-83-8012-434-9
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 12,5 + wklejka. Ark. wyd. 15,5.
Papier offset. kl. III, 90 g Cena 30 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: „TOTEM.COM.PL Sp. z o.o.” Sp.K.
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Spis treści

Wprowadzenie (<i>Ewa Żurawska, Jerzy Sperka</i>)	9
KRZYSZTOF NOWAK	
U źródeł tragedii wołyńskiej. Myśl niepodległościowa ukraińskich nacjonalistów w latach 1920–1945 (zarys problematyki)	13
JOANNA JANUSZEWSKA-JURKIEWICZ	
Polacy i Ukraińcy na Wołyniu do 1939 roku	45
ZYGMUNT WOŹNICZKA	
Rzeź wołyńska w dokumentach i publicystyce Polskiego Państwa Podziemnego i Rządu RP na Uchodźstwie	69
MARIA DĘBOWSKA	
Postawy duchownych diecezji łuckiej wobec zagrożenia ze strony nacjonalistów ukraińskich w latach 1943–1944	89
GRZEGORZ BĘBNIK	
Od Lwowa do Skwarzawy. Losy mieszkańców powiatu złoczowskiego w warunkach zagrożenia ukraińskiego na przykładzie <i>Zapisków 1939–1944</i> Wiesławy Michałek	111
ANTONI WILGUSIEWICZ	
Losy nauczycieli polskich na Podolu w latach II wojny światowej	127
ANDRZEJ DROGOŃ	
Metody i formy aktów ludobójstwa dokonywanych przez ukraińskich nacjonalistów. Wybrane przykłady oparte na relacjach świadków	143
LUCYNA KULIŃSKA	
Dyskusja wokół ustalenia rozmiarów strat ludności polskiej województw wschodnich II RP – ofiar ukraińskich nacjonalistów w latach II wojny światowej	167

JANUSZ KŁAPEĆ	
Uchodźcy z Wołynia na Lubelszczyźnie w latach 1943—1944	187
Резюме	197
Summary	199

Bogdan S. Kasprowicz: *Weryń nad Dniestrem* Marcelego Harasimowicza¹

*Pamięci Zofii, Bogdana i Jurka Neczasów zamordowanych
przez siepaczy z OUN-UPA w 1943 roku*

„Weryń, ach Weryń!”
to były ostatnie słowa
ciotki Zochy z Kruczkowskich Neczasowej
nauczycielki w szkole powszechnej w Weryniu
zapisane w jej pamiętniku
nikt już nie dociecze
zachwył to był
czy przerażenie...

Ciemną nocą przyszli
jak ciemną dałoby się jeszcze
być może ustalić
ale nic więcej
ilu ich, kim byli
czy to codziennie oglądane twarze sąsiadów
czy z jakiego obcego „kurenia”
czy bili, krzyczeli, torturowali
co mówili
wiadomo tylko czego chcieli
krwi...

¹ Marcelego Harasimowicza (1859–1935) — polski malarz pejzażysta, kustosz Miejskiej Galerii Obrazów we Lwowie. Autor m.in. oleju na płótnie *Weryń nad Dniestrem*.

Wyrwali was
z wydawałoby się
tak bezpiecznych objęć
cerkwi
wszak byliście gośćmi
proboszcza
greckokatolickiego popa
podobno przyjaciela...

*Ljudy howoryły
szczo w lies
was pohnały
i tam...*

Ślad wszelki zaginął
nikt nie wie
wicher nad cerkwią szaleje
wilki, ditki ta siromachy
nocami wyją
a w dzień
a w dzień oczy bołą
od piękna
starej drewnianej cerkwi
św. Michała Archanioła

A was serce nie boli
sumienie daje spać...

A wasze modlitwy
i pieśni
czy miłe Bogu...

*Ljudy pomyłujte!
Na Spasa
na Swiatu Preczystu —
azaliż nie byłoby wam lżej
pojednawszy się z nami...²*

Bytom, 23 lutego 2012 —
przygotowując się do konferencji *Niedokończone msze wołyńskie*

² B.S. KASPROWICZ: „*Weryń nad Dniestrem*” Marcelgo Harasimowicza. W: *Dęby w ogrodzie*. Warszawa. Instytut Lwowski 2014, s. 87.

Wprowadzenie

W 2013 roku minęło siedemdziesiąt lat od wydarzeń nazwanych rzezią wołyńską, w której z rąk nacjonalistów ukraińskich zginęło ponad 100 tys. Polaków oraz obywatele polskich innych narodowości. Są to dane szacunkowe, ponieważ do dziś nie ustalono dokładnej liczby ofiar ludobójstwa na Kresach. Mimo swego tragicznego ogromu wydarzenia te są wciąż mało znaną kartą polskiej historii. Przemilczano je w czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz słabo eksponuje się je obecnie — również z przyczyn politycznych — w okresie III Rzeczypospolitej.

13 czerwca 2013 roku w Centrum Informacji Naukowej i Biblioteki Akademickiej zorganizowana została przez Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego i Katowicki Oddział Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich konferencja naukowa poświęcona tej tragicznej rocznicy. Honorowym patronatem wydarzenie to objął prof. zw. dr hab. Wiesław Banyś — JM Rektor Uniwersytetu Śląskiego.

Uroczystego otwarcia konferencji dokonali mgr inż. Stanisław Grossmann — prezes Katowickiego Oddziału Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich oraz prof. dr hab. Jerzy Sperka — dyrektor Instytutu Historii UŚ.

Referaty wygłosili pracownicy Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego oraz goście z innych uczelni — Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej z Lublina, Akademii Górniczo-Hutniczej z Krakowa, a także przedstawiciele Instytutu Pamięci Narodowej Oddziału w Katowicach oraz Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich.

Wystąpienia referentów — dr hab. Joanny Januszewskiej-Jurkiewicz i dr hab. Krzysztofa Nowaka z Uniwersytetu Śląskiego — dotyczyły genezy, przebiegu i skutków rzezi wołyńskiej w szerokim ujęciu historycznym. Omówili oni relacje polsko-ukraińskie na Wołyniu w okresie międzywojennym ze szczegól-

nym uwzględnieniem czynników socjalno-ekonomicznych oraz politycznych. Dr hab. Zygmunt Woźniczka przedstawił opinie na temat ludobójstwa na Kresach Wschodnich w latach 1939–1945 zawarte w dokumentach i publicystyce władz polskich w kraju i na uchodźstwie.

Następnie szczegółowo zreferowano przebieg rzezi przy uwzględnieniu zachowań mieszkańców Wołynia wraz z jego elitami świeckimi i duchownymi oraz postaw polskich władz podziemnych i niemieckich władz okupacyjnych w obliczu dokonywanych zbrodni. Metody i formy aktów ludobójstwa w oparciu o wybrane przykłady z relacji świadków omówił dr Andrzej Drogoń, dyrektor Katowickiego Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej. Tragiczne losy nauczycieli polskich na Podolu podczas II wojny światowej przedstawił z kolei mgr Antoni Wilgusiewicz z Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich.

O dramatycznych wydarzeniach w powiecie złoczowskim mówił dr Grzegorz Bębnik z katowickiego IPN, opierając się na *Zapiskach* Wiesławy Michałek, urodzonej we Lwowie, a po wojnie mieszkającej i pracującej jako okulistka w Bytomiu. Jej dziennik przedstawia losy polskiej rodziny żyjącej na Kresach Wschodnich w latach 1939–1944. Ten niezwykle cenny dokument wzbogaca wiedzę o codzienności Polaków żyjących na tych terenach i pozwala poznać relacje polsko-ukraińskie z innej, bardziej osobistej perspektywy niż zazwyczaj.

W kolejnym referacie dr Janusz Kłapeć (UMCS Lublin) przedstawił losy uchodźców z Wołynia przybyłych na Lubelszczyznę w Generalnym Gubernatorstwie w 1943 roku. Z kolei prof. dr hab. Maria Dębowska (KUL Lublin) omówiła postawy duchownych łuckich wobec zagrożenia ze strony nacjonalistów ukraińskich.

Mottem wystąpienia ks. Tadeusza Isakowicza-Zaleskiego miała być teza, znana prawnikom jako nienaruszalna zasada prawa karnego, że zbrodnia nieosądzona i nieukarana prowokuje kolejne czyny godne potępienia. Wobec nieobecności referenta temat zaprezentował Bogdan Kasprowicz. Podkreślił, że jednymi z pierwszych ofiar ukraińskich nacjonalistów byli – jeszcze w 1939 roku – Ślązacy, emerytowani górnicy, przebywający wraz z rodzinami w sanatorium w wiosce Młynki na Wołyniu. W nocy z 16 na 17 września zostali oni wymordowani wraz z żonami i wnuczętami – łącznie zginęło około 70 osób. Prelegent przypomniał również postać OMI Ludwika Wrodarczyka z Radzionkowa, proboszcza parafii w Okopach w diecezji łuckiej, bestialsko zamordowanego przez upowców.

Dr Lucyna Kulińska (AGH Kraków) dokonała analizy socjologiczno-politologicznej oraz przedstawiła ideologiczne tło ludobójczej działalności ukraińskich nacjonalistów z OUN-UPA na ludności polskiej. Opierając się na źródłach archiwalnych, w tym na danych statystycznych, a także na relacjach świadków, przedstawiła całokształt wydarzeń, które znalazły swoją kulminację w postaci masowych rzezi dokonywanych na polskiej ludności w czasie wojny.

Stwierdziła, że nadal trwa dyskusja — i dochodzą nowe informacje — na temat wielkości strat ludności polskiej województw wschodnich II RP w wyniku zbrodniczej działalności ukraińskich nacjonalistów.

Po zakończeniu kilkugodzinnego panelu naukowego rozwinęła się długa i interesująca dyskusja, w której udział wzięli również świadkowie tragicznych wydarzeń na Wołyniu. Ich przejmujące wspomnienia bardzo poruszyły słuchaczy. Jednym z prelegentów był Stanisław Jastrzębski, rocznik 1929, obecnie mieszkaniec Chorzowa, który 70 lat temu mieszkał w Stanisławowie. Wspominał, że do 1939 roku na Kresach Wschodnich wszyscy żyli ze sobą w zgodzie, zapraszali się na wesela i chrzciny. Sytuacja uległa zmianie, gdy pojawili się Niemcy. W ukraińskich sąsiadach odezwały się najgorsze instynkty, które doprowadziły do straszliwych zbrodni. Pan Stanisław sam o mało nie zginął. W swoim wystąpieniu podkreślił jednak, że nie można obarczać Ukraińców zbiorową winą za tragedię na Wołyniu, ponieważ wśród nich byli i tacy, którzy z narażeniem życia ratowali Polaków, dlatego pamięć o nich też powinna przetrwać. Stwierdził: „Chodzi tylko o to, by ofiary nie zostały zapomniane, by dać świadectwo prawdzie o bestialskich mordach UPA na ludności polskiej na Kresach w czasie ostatniej wojny”¹.

Konferencja cieszyła się wysoką frekwencją, co świadczy o żywym zainteresowaniu tematyką tragedii wołyńskiej, która w okresie powojennym była przemilczana i starannie pomijana. Zebrani wyrazili nadzieję, że tak ważne fakty z polskiej historii przedostaną się po wielu latach do świadomości szerszego grona społeczności i znajdą odbicie w debacie publicznej. Pamięć o ofiarach uznano za ważny obowiązek narodowy².

Należy także podkreślić, że wszyscy autorzy rocznicowej konferencji kierowali się przekonaniem, że dążenie do prawdy poprzez przedstawianie faktów i wydarzeń, które miały miejsce na wschodnich terenach Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej, daje szansę poprawy wzajemnych relacji i współdziałania między Polakami i Ukraińcami. W swoich wystąpieniach podkreślali, że bez poznania przeszłości, rzetelnego rozliczenia jej z szacunkiem dla faktów, niemożliwe będzie ułożenie normalnej przyszłości w polsko-ukraińskim sąsiedztwie oraz prawdziwego pojednania między naszymi narodami. Odsłonięcie prawdy o rozmiarach zbrodni popełnionych przez UPA pozwoli równocześnie na podkreślenie aktów odwagi tych Ukraińców, którzy z narażeniem życia ratowali swoich polskich sąsiadów.

¹ S. JASTRZĘBSKI: *Oko w oko z banderowcami. Wspomnienia małoletniego żołnierza Armii Krajowej*. Katowice 2011.

² 12 lipca 2013 roku Sejm Rzeczypospolitej Polskiej przyjął uchwałę w sprawie uczczenia 70. rocznicy zbrodni wołyńskiej i oddania hołdu jej ofiarom. Aby nie zadrażniać stosunków z Ukrainą, w imię kształtowania dobrosąsiedzkich relacji przegłosowano kompromisowy projekt uchwały, w którym zbrodnia określona została jako „czystka etniczna o znamionach ludobójstwa”.

Konferencji towarzyszyła wystawa tematyczna książek zorganizowana przez Centrum Informacji Naukowej i Bibliotekę Akademicką oraz wstrząsająca *Wystawa ludobójstwa dokonanego na Polakach przez OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich II RP 1939–1947* zorganizowana przez Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów we Wrocławiu.

Uczestnicy konferencji uczcili pamięć zamordowanych na Wołyniu Polaków podczas mszy św. odprawionej 16 czerwca 2013 roku w Krypcie Katedry Chrystusa Króla w Katowicach.

Jesteśmy świadomi, że zarówno konferencja, jak i niniejsza publikacja absolutnie nie wyczerpują poruszonej tematyki i są jedynie małą cegiełką w przywróceniu pamięci oraz prawdy o tych tragicznych wydarzeniach. Mamy nadzieję, że spotkanie i dyskusje dotyczące tematyki rzezi wołyńskiej, będące powinnością naszej narodowej pamięci, staną się impulsem do dalszych działań naukowych i popularyzatorskich.

Ewa Żurawska, Jerzy Sperka

Ежи Сперка, Эва Журавска

В тени волынской трагедии 1943.
70-ая годовщина массовых убийств поляков
на юго-восточных рубежах Польши

Резюме

В публикации *В тени волынской трагедии 1943. 70-ая годовщина массовых убийств поляков на юго-восточных рубежах Польши* рассматриваются разные аспекты польско-украинских отношений на Волыни, их социально-экономический фон, генезис идеологии украинского национализма и его развития в годы Второй мировой войны, ход преступлений, совершенных против польского гражданского населения. Эти мотивы развили прежде всего Иоанна Янушевска-Юркевич и Кшиштоф Новак, представляя события в историческом контексте. В томе показаны различные способы поведения жителей Волыни, а также позиция духовенства, польской подземной власти и немецкой оккупационной власти перед лицом геноцида. Кроме того, внимание сосредоточено на судьбах беженцев из Волыни. Авторы публикуемых текстов старались найти причины совершенных преступлений, пользуясь историческими методами и социально-политологическим анализом. Мнения на тему геноцида на восточных рубежах Польши в 1939–1945 гг., почерпнутые из документов и публицистических источников польской власти в стране и на эмиграции, представил Зыгмунт Возничка. Методы и формы геноцида были рассмотрены Анджеем Дрогонем. Драматические события в Злочовском повяте, описанные Гжегожем Бебником, приобрели более личностное звучание благодаря использованию записок Веславы Михалец. В свою очередь, в тексте Богдана Каспровича появился мотив жителей Силезии, пенсионеров-шахтеров, которые, пребывая вместе с семьями в санатории на Волыни, стали одними из первых жертв украинских националистов. Автор вспомнил также фигуру миссионера-облата Непорочной Девы Марии Людвика Влодарчика из Радзенкова, приходского священника в Луцкой епархии, зверски убитого УПА. Судьбы польских учителей на Подоле во время Второй мировой войны представил Антони Вильгусевич, а Мария Дембовска описала позиции луцких духовных лиц по отношению к угрозам со стороны украинских националистов. Эти мотивы подытожил Януш Клапец, показывая судьбы беженцев из Волыни, прибывших на Люблинскую землю в Генерал-губернаторстве в 1943 году.

Обобщением размышлений являются исследования Люцины Кулинской, которая старалась выявить причины трагических событий, опираясь на социолого-политический анализ. Автор сосредоточивает внимание на идеологическом фоне истребительской деятельности украинских националистов из ОУН-УПА по отношению к польскому населению на основе архивных источников. Рассуждения обогащаются рассказами свидетелей, а также иллюстративным материалом.

Jerzy Sperka, Ewa Żurawska

In the shadow of 1943 Volyn tragedy
70th anniversary of genocide on Poles in South-Eastern borderlands

Summary

The book *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943. 70. rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich* [Eng. *In the shadow of 1943 Volyn tragedy. 70th anniversary of genocide on Poles in South-Eastern borderlands*] presents various aspects of Polish-Ukrainian relations in Volyn, their socioeconomic context, the genesis of the ideology of Ukrainian nationalism and its development during WW2 as well as the course of crimes committed on Polish civilians. These issues have been tackled chiefly by Joanna Januszewska-Jurkiewicz and Krzysztof Nowak who set these events against their historical context. The volume presents a spectrum of behaviors of Volyn inhabitants as well as the attitudes towards genocide and the lives of the refugees from Volyn as displayed by the clergy, the Polish Underground State and German occupation authorities. The authors strove to determine the rationale behind the crimes committed by employing the historical methods combined with socio-political analysis. Zygmunt Woźniczka presents the opinions on the 1939-1945 genocide on the Eastern borderlands as included in the documents and journalism of the Polish authorities, both on the Polish territories and in exile. Andrzej Drogoń discusses the forms and methods of the acts of genocide. The dramatic events from the Złoczowski district discussed by Grzegorz Bęblik can then be perceived from a more personal perspective thanks to his use of Wiesława Michałek's journal. Bogdan Kasprowicz focuses on the Silesians - retired miners who, during their stay with their families in the sanatorium in Volyn, became the first victims of the Ukrainian nationalists. The author also rekindles the memory of father Ludwik Wrodarczyk from Radzionków, a parson in Lutsk diocese brutally murdered by the members of the Ukrainian Insurgent Army (UPA). The lives of Polish teachers in Podole during WW2 were discussed by Antoni Wilgusiewicz. Maria Dębowska, on the other hand, presented the attitudes of the Lutsk clergy in the face of the Ukrainian nationalist threat. All of these issues were summarized by Janusz Kłapeć in his account of the lives of the refugees from Volyn who came to the Lubelskie region in the General Government in 1943.

The volume finds its closure in Lucyna Kulińska's sociopolitical analyses as she strives to determine the root cause of the tragic events of those times. Drawing from archival sources the author sketches the ideological background for the genocidal activity of the UPA nationalists committed on Polish civilians. These reflections have been enriched by accounts of the witnesses and illustrations.